

Арабажы А.

КОДЕКС КУМАНИКУСТАГЫ КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТАБЫШМАКТАРЫ

Арабажы А.

КЫРГЫЗСКИЕ И ТУРЕЦКИЕ ЗАГАДКИ В КОДЕКСЕ КУМАНИКУС

A. Arabazhy

KYRGYZ AND TURKISH RIDDLES IN CODEX CUMANICUS

УДК:82.0 (575.2) (04)

Бул макалада, кодекс Куманикуста орун алган 46 табышмактын ичиндеги кыргыз жана түрк табышмактары изилденди.

В этой статье сделан анализ кыргызских и турецких загадок из 46 загадок кодекса Куманикус.

In this state reviews do analiz kyrgyz and turkish zagadok of 46 puzzles kodeksa Kumanikus.

Адам ата менен Обо эне баш болуп кызыгуунун артынан Алла Таала жешке тыюу салган жемишти жеген сымал адам баласы мындай кызыгуудан улам кээде адамзаты үчүн пайдалуу кээде зыяндуу нерселерди ойлоп тапкан. Адам баласынын мындай кызыгуусун миңдеген жылдардан бери оозеки болобу, жазуу түрүндө болобу баяндап келген түрдүү адабий булактар бар. Адамзатынын мындай кызыгууларынын артынан жаралган, дүйнөлүк адабиятта орун алыган кыргыз тилинде «табышмак» деп аталып, ал эми түрк тилинде «bilmese (билмеже)» деп аталган оозеки адабият жанрларынын бир түрү кеңири белгилүү.

«Тоолордон, таптардан; / Жандуулардан, жансыздан; /Жештүү, ичиле турган; / Желбейт, ичилбейт; /Мен айтам, сен тап!» (1)

Жогоруда мисал келтирилген өзүнө аныктама берген табышмак түрүн Аристотель өтмө мааниде көрүп, алгачкылардан болуп төмөндөгүдөй түрдө аныктама берген: «Жакшы табышмактар жалпысынан бизге тоюмдуу өтмө маанилерди берет; себеби табышмак өтмө маанини талап кылгандыктан, мыкты табышмак сонун өтмө маанинин пайда болушуна жол ачат.» (2)

Кыргыз табышмактарын эң мыкты деңгээлде изилдеген К.Ибраимов да; «Табышмак-жаратылыш кубулуштарын, ар кандай заттар менен түшүнүктөрдү каймана мааниде сыпаттап, жандырмак талап кылган, кыска поэтикалык чыгарма деп табышмакка аныктама берген. (3)

Түрк табышмактарын алгачкы изилдөөчүлөрдүн бири, изилдөөлөрүнүн натыйжалары кийинки муундун изилдөөлөрүнө адабий булак катары фундамент болгон улуу окумуштуу Шүкрү Элчин да табышмак жанрына төмөндөгүдөй аныктама берет. «Табышмактар, табияттын элементтери менен бул элементтерге көз каранды окуяларды; адам, флорасы жана фаунасы; кийим-кече; акыл жана аң-сезим же сулуулук түрүнөн абстрактуу түшүнүктөр менен диний тема жана мотивдер ж.б. жабык түрүндө, жакыналыс мамилелер жана коннотациялар менен ой тутум, ой толгоолор жана көңүлүбүздө чагылды-

рылып табылган максат болгон калыпка салынган сөздөр.» (4)

Жогоруда аныктама берилген жана түрк коомчулугунун адабияттарында жашаган табышмак жанры тууралуу кеңири маалымат калтырып кеткен алгачкы жазуу булактары XI-кылымда Кашкардык Махмуд жазган Дивани Лугатит Түрк. Бул чыгармада «Тарзуг/Тапзуг (I/462), Tabzuguk/Табзугук (I/462), Tabuzgu/Табузгу (I/489), Tabuzgu neng/ Табузгу ненг (I/489), Tabuzguk/Табузгук (I/502), Tabız-/Табыз-(II/164), Tabuz-/Табуз - (II/164)»(5) сөздөрү берилип табышмак жанры жөнүндө сөз кылынган. Түрк тилдеринин сөздүгү деп аталган бул чыгармада табышмак менен байланыштуу терминдер орун алышына карабастан эч бир табышмак жок.

Кашкардык Махмудтун бул чыгармасынан кийин түрк коомчулугуна тиешелүү эң эски табышмактар орун алган алгачкы чыгарма; Куман-Кыпчак түрктөрүнө тиешелүү болгон жана XIV-кылымда Коман тилинде жазылган «Кодекс Куманикус» деп аталган чыгарма. Куманча-латынча жана Куманча-немисче сөздүк түрүндө болуп эки башка китептен турган бул чыгарманын бир гана жазуу нускасы бар. Бул нуска Италия Венедиктеги Ыйык Марктын китепканасында. Экинчи китепте Куман-Кыпчак түрктөрүнө тиешелүү болгон 46 табышмак орун алган. Бул табышмактарды алгачкы жолу Геза Куун, 1880-жылы жарыялаган. (6)

Кодекс Куманикуста орун алган булл 46 табышмак жалпысынан өзгөчөлүктөрүн пункттар түрүндө төмөндөгүдөй кылып бере алабыз.

- 46 табышмактын 13ү кара жазуу түрүндө болуп бир сүйлөмдөн турат, 20сы эки саптан туруп ыр түрүндө, 12си төрт саптан турган ыр түрүндө жана бирөөсү алты саптан турган ыр түрүндө.
- Чыгармада орун алган ыр түрүндөгү 33 табышмактын 14үндө уйкаштык сакталган. Алардын 1и төрт муундуу, 1и алты муундуу, 10у жети муундуу, 1и сегиз муундуу жана 1и тогуз муундуу. Кылган 19 табышмак ыр, эркин ыр түрүндө жазылган.
- 46 табышмакта колдонулган эң кеңири жеңил ыргактык колдонулган.
- Төрт саптуу табышмактарда «ааба» ыргактыгы колдонулган.
- Бул табышмактардын башында айтылган «Тап тап тамызык» сөзү бүгүнкү кыргыз табышмактарында «Тап-тап, тапылдак», түрк табышмактарындагы «Bilmese bildirmese/Билмеже билдирмеже» сөзүнө окшошуп кетет.

Бул ишибизде табышмактар менен байланыштуу байкоолорубузда Хатиже Ичелдин «Түрк табыш-

мактарынын ыр түрүндөгү түзүлүшү (2010)» деп аталган китебинин 38-44-беттеринде орун алган Кодекс Куманикуста табышмак тексттеринен; кыргыз табышмактары үчүн 2152 табышмак орун алган, Абдылдажан Акматалиевдин редакциясы алдында даярдалган Элдик адабият сериясынын 14үнчү томундагы «Табышмактар (2002)» жана түрк табышмактары үчүн да варианттары менен чогуу 1110 табышмак орун алган, эң көлөмдүү адабият болгон Илхан Башгөздүн «Түрк табышмактары I-II (1993)» китептери каралып чыккан.

Жогорудагыларды эске алганда Кодекс Куманикуста орун алган 46 табышмактан бсы кыргыз табышмактары, 4ү болсо түрк табышмактары түрүндө жолугат.

1-) Кодекс Куманикуста орун алган жана жообу «канаттуунун сүтү» болгон; «*Сендä мендä ёх/Сеңгир тавдä ёх/Утлү ташдä ёх/Кипчакда ёх*»(7) табышмагы менен кыргыз табышмактарынын арасында орун алган «*Сенде жок, менде жок,/Сеңир тоодо жок,/Отто жок, ташта жок,/Кыпчакта жок.*»(8) табышмактын түзүлүшү да мазмуну да бири-бирине абдан окшош экени байкалат.

Эки табышмакта тең түрдүү ыргактык колдонулган менен төрт саптуулук сакталган. Табышмактардын саптарынын аягында терс маани берген Куман-кыпчак тилиндеги «ёх», кыргызчадагы «жок» сөздөрү колдонулган.

Эки табышмактын тең биринчи сабында 1-жак жана 2-жакты көрсөткөн жекелик ат атоочтору «мен» жана «сен» орун алган. Экинчи сабында орун алган «сеңгир тавдä жана сеңир тоодо» сөздөрү бир эле маанини берип «кеңири тоо» маанисин берет. Эки табышмактын тең үчүнчү жана төртүнчү саптарында орун алган «ташдä/ташта» жана «кипчакда/кыпчакта» сөздөрү да ошол эле мааниде колдонулуп «таш жана чириген пахта» маанилеринде колдонулган. Эки табышмактын ортосундагы жалгыз айырмачылык үчүнчү сабында жазылган «үтлү/отто» сөздөрү. «үтлү» сөзү «оюк», «отто» сөзү болсо «отто же очокто» маанисинде колдонулган.

2-) Кодекс Куманикуста айтылган жана жообу «коон» болгон; «*Кокчä улахым когендä семирер.*»(9) табышмагы менен кыргыз табышмактарынын арасында кезиккен «*Көк улагым көгөндө туруп семирет.*» (10) табышмагына окшош. Эки табышмак тең сүйлөм түрүндө. Табышмактын арасында кезиккен сөздөрдүн маанилери жана окулуштары да бири-биринин окшош болуп табышмак «Алыскы бурчта турса да семирет.» маанисинде.

3-) Кодекс Куманикуста айтылган жана жообу «жумуртка» болгон; «*Ак куйманың авзу ёх.*»(11) табышмагы менен кыргыз табышмагы «*Ак отоом оозу пүтүк.*»(12) жана түрк табышмактарында орун алган «*Ак күнбет, карусу уок./Ак күнбет, карусу ёк.*» (13) табышмагы окшош. Эки табышмак тең түзүлүшү жагынан бир сүйлөмдөн турат. Табышмактарда жумуртка; ак үй, чатыр, кепе сымал жабык мейкиндике окшоштурулуп бул мейкиндиктин оозунун же босогосунун жок экенин сүрөттөйт.

4-) Жообу «жаңгак» болгон жана Кодекс Куманикуста орун алган: «*Ал саври йаңчигим/Алти товрам ашкимим.*» (14) табышмагы менен «*Жыгач сандык тоголок/Ичи толо аш болот.*» (15) Кыргыз табышмагы жана түрк табышмактарында орун алган «*Бир бөлмө бар, ичинде төрт жаздыгым бар.*»(16) жана «*Бир сандыгым бар, ичинде төрт тилим нан бар.*» (17) табышмактары мазмуну жактан бири-бирине окшош. Табышмактардын биринчи бөлүмүндө жаңгак; «*Ал саври/ kırmızı torba/кызыл торбо*», «*Жыгач сандык/ағас sandık*», «бөлмө жана сандык» түрүндөгү туюк нерсеге окшоштурулган. Табышмактардын экинчи бөлүмүндө болсо жаңгактын ичи тууралуу маалымат берилип жатканда сан атоочтор колдонулган. Бул жердеги жалгыз айырмалуулук; Кодекс Куманикустагы табышмакта «алты» сан атоочу колдонулган, түрк табышмактарында болсо «төрт» саны колдонулган. Мындай көрүнүш коомдор үчүн кайсы сандар маанилүү экенин (формалдуу/улуттун аң-сезиминде калыптанып калган сандар) бизге көрсөтүп турат. Кыргыз табышмагында болсо мындай кырдаал байкалбайт. Эки табышмакта тең жаңгактын ичинин жештүү жемиш экенин чагылдырган «*товрам/аш/ екмек*» сөздөрү колдонулган. Түрк табышмактарынын биринде болсо жаңгактын ичи «жаздык» сөзү менен түшүндүрүлгөн. Мунун себеби болсо табышмактын биринчи бөлүмүндө бүтүндүк-бөлүктүк байланышы айланасында «бөлмө» сөзүнүн колдонулушу.

Өзгөчө Кодекс Куманикуста жана кыргыз табышмактары арасында айтылган табышмактар түзүлүшү жагынан эки саптуу ыр түрүндө. Кодекс Куманикуста айтылган табышмак эркин ыр түрүндө «аа» рифмасы жана «-им» тыбыштарынын окшош экенин байкайбыз. Кыргыз табышмагы болсо 7 муундуу ыргак менен айтылган эркин ыр формасында. Дал ушул себептен улам, тыбыштык окшоштукка ээ эмес.

5-) Жообу «жылан» болгон жана Кодекс Куманикуста айтылган «*Йäздä явли хайиш ятир.*» (18) табышмагы кыргыз да, түрк да коомчулугунун арасында эч бир өзгөрүүгө учурабастан, сүйлөм түрүндө; «*Жол четинде майлуу кайыш.*», «*Жолдо майлуу токоч жатат.*»(19) жана «*Yer altında yağlı kayış./Жер астында майлуу кайыш.*»(20) түрүндө колдонулат. «Жылан» тиешелүү табышмактарда өзгөрүүгө учурабаганынын себеби «жыландын» физикалык жактан түрдүү нерселерге окшоштурулбаганында жатат.

6-) Кодекс Куманикуста кыргыз жана түрк табышмактарына окшоштурулган акыркы табышмак болсо түрк коомчулуктарынын өтмүштө эч качан баш тарта албаган жана дайыма досу катары эсептеген «аттын» маанилүү элементтеринин бири болгон «үзөнгү»гө байланыштуу экенине күбө болобуз.

Чыгармада жолуккан; «*Олтурганым оба йер/Басканым багир чäнäk.*» (21) табышмагы менен кыргыз табышмактары арасында орун алган «*Таптым тешик/Миндим бешик.*» (22) табышмагы жана түрк табышмактарында орун алган «*Темирдин*

учун бастым, мунаранын бурчуна чыктым.» (23) табышмагы окшоштукка ээ. Ал эми кыргыз тилинде «Тептим терекке чыктым» (24) табышмагы да «үзөңгүнү» түшүндүрүш үчүн айтылган.

Жогоруда саналган табышмактардын алгачкы экөө эки саптуу ыр түрүндө жана бири 7 болсо, ал эми экинчиси 4 муундуу айтылат. Кодекс Куманикуста орун алган табышмак да ыр саптын соңунда тыбыштык уйкаштык жок болуп, Кыргыз табышмактарынын соңунда «-ешик» тыбыштарынын окшош экенин байкайбыз. Түрк табышмактары ичинде колдонулган башка экөөнөн таптакыр айырмалуу түзүлкө ээ т.а. сүйлөм түрүндөгү табышмактар кездешет.

Үч табышмактын биринчи бөлүмүндө «оба, тешик, demig иси/темирдин учу, терек» сөздөрү «үзөңгү» басыла турган жер катары айтылат. Бул метафоралар колдонулуп жатканда «үзөңгүнү» түрүнөн жана кайсы материалдан жасалганы өзүнө көңүл бурдурут.

Корутунду

Бул ишибизде; коомдордун оозеки адабиятында орун алган, кийинчирээк жазууга өткөн жана коом ичинде көп варианттуулукка ээ; айлана-чөйрө-бүздөгү конкреттүү жана абстрактуу, түшүнүктөрү, сезимдери, турмуш-тиричилигибиздеги түрдүү темаларды жана нерселерди негизги тема катары кыйыр мааниде айтып жообун табууга шарт түзгөн; негизинен ыр түрүндө болуп аз да болсо сүйлөм түрүндө да курулган «табышмак» жанрынын эң эски булактарынын бири катары кабыл алынган Кодекс Куманикуста кездешкен 46 табышмактын кыргыз жана түрк табышмактары арасында да бар же жок экенин тастыктоого далалат жасадык.

Жогорудагы тыянактарды эске алып 46 табышмактан жообу «канаттуунун сүтү, жумуртка, жылан, коон, жангак жана үзөңгү» болгон алты табышмактын кыргыз табышмактары ичинде, жообу «жумуртка, жылан, жаңгак жана үзөңгү» болгон төрт табышмактын да түрк табышмактары ичинде окшош түрдө экенин ишеничтүү айта алабыз. Өзгөчө жообу «жумуртка, жылан, жаңгак жана үзөңгү» болгон кыргыз да, түрк да табышмактарынын мазмуну катары окшоштуктарынын болушуна карабастан түзүлүшү жагынан кыйла айырмачылыктардын бар экенине күбө болдук.

Табышмактардын жазма адабияттарда алгачкы мисалдары берилген 14-кылымда кыргыз жана түрк табышмактары далилденген 20-кылымга чейин толук мааниси менен жазууга өтпөстөн эл оозунда муундан муунага өтүп бүгүнкү күнгө чейин келген. Мындай кырдаал бизге оозеки адабият түрүнүнүн эң маанилүү жанрларынын бири катары эсептелген табышмактын негизинде сүйлөө маданиятынын түрк коомчулугу арасында канчалык деңгээлде күчтүү экенин көрсөтүүдө. Муну менен бирге теги бир элдин үрп-адат, салт-санаа жана жашоого көз карашындагы окшоштуктарды табышмактарында чагылдырганын

жогорудагы натыйжаларга таянуу менен айта алабыз.

Колдонулган адабияттар

1. Амиль Челебиоглу жана Юсуф Зия Өксүз. **Түрк табышмактарынын казынасы**. Стамбул, Үлкер Басмасы, 1979, 7-б.
2. Аристотель. (Мехмет Х.Доган которгон) **Риторика**. Стамбул, ЙКЙ Басмасы, 1995, 170-б.
3. **Табышмактар**. - Түз. К. Ибраимов.-Ф., Илим, 1985. 7-б.
4. Шүкрү Элчин. **Түрк табышмактары**. Стамбул, Маданият Министрлиги Басмасы, 1970, III-б.
5. Бесим Атабей. **Дивани Лугат-ит Түрк котормосу I-II**. Анкара, Түрк Тил Куруму Басмасы, 1998.
6. Петров Наили Баратов-Илхан Башгөз. **Түрк эл табышмактары**. Стамбул, Фолклор жур., декабрь 1974, 37, 12-б.
7. Хатиже Ичел. **Ыр түрүндөгү түрк табышмактары**. Анкара, Акчаг Басмасы, 2010, 39-б., 11-Табышмак.
8. **Табышмактар**. «Эл Адабияты» сериясынын 14-тому. А.Акматалиевдин жалпы ред. астында; Кырг. Улут. И. А. ж.б.- Б.: «Шам», 2002. 66-б., 484-Табышмак.
9. Хатиже Ичел. **Ыр түрүндөгү түрк табышмактары**. Анкара, Акчаг Басмасы, 2010, 40-б., 21-Табышмак.
10. **Табышмактар**. «Эл Адабияты» сериясынын 14-тому. А.Акматалиевдин жалпы ред. астында; Кырг. Улут. И. А. ж.б.- Б.: «Шам», 2002. 89-б., 754-Табышмак.
11. Хатиже Ичел. **Ыр түрүндөгү түрк табышмактары**. Анкара, Акчаг Басмасы, 2010, 38-б., 5-Табышмак.
12. **Табышмактар**. «Эл Адабияты» сериясынын 14-тому. А.Акматалиевдин жалпы ред. астында; Кырг. Улут. И. А. ж.б.- Б.: «Шам», 2002. 66-б., 487-Табышмак.
13. Илхан Башгөз. **Түрк табышмактары I-II**. Анкара, Маданият Министрлиги Басмасы, 1993, 580-б., 859.18-Табышмак.
14. Хатиже Ичел. **Ыр түрүндөгү түрк табышмактары**. Анкара, Акчаг Басмасы, 2010, 42-б., 41-Табышмак.
15. **Табышмактар**. «Эл Адабияты» сериясынын 14-тому. А.Акматалиевдин жалпы ред. астында; Кырг. Улут. И. А. ж.б.- Б.: «Шам», 2002. 95-б., 839-Табышмак.
16. Илхан Башгөз. **Түрк табышмактары I-II**. Анкара, Маданият Министрлиги Басмасы, 1993, 121-б., 145.26-Табышмак.
17. Илхан Башгөз. **Түрк табышмактары I-II**. Анкара, Маданият Министрлиги Басмасы, 1993, 122-б., 145.28-Табышмак.
18. Хатиже Ичел. **Ыр түрүндөгү түрк табышмактары**. Анкара, Акчаг Басмасы, 2010, 41-б., 28-Табышмак.
19. **Табышмактар**. «Эл Адабияты» сериясынын 14-тому. А.Акматалиевдин жалпы ред. астында; Кырг. Улут. И. А. ж.б.- Б.: «Шам», 2002. 77-б., 628-629-Табышмак.
20. Илхан Башгөз. **Түрк табышмактары I-II**. Анкара, Маданият Министрлиги Басмасы, 1993, 571-б., 851.8-Табышмак.
21. Хатиже Ичел. **Ыр түрүндөгү түрк табышмактары**. Анкара, Акчаг Басмасы, 2010, 41-б., 24-Табышмак.
22. **Табышмактар**. «Эл Адабияты» сериясынын 14-тому. А.Акматалиевдин жалпы ред. астында; Кырг. Улут. И. А. ж.б.- Б.: «Шам», 2002. 186-б., 1803-Табышмак.
23. Илхан Башгөз. **Түрк табышмактары I-II**. Анкара, Маданият Министрлиги Басмасы, 1993, 639-б., 1000.1-Табышмак.
24. **Табышмактар**. «Эл Адабияты» сериясынын 14-тому. А.Акматалиевдин жалпы ред. астында; Кырг. Улут. И. А. ж.б.- Б.: «Шам», 2002. 186-б., 1802-Табышмак.

Рецензент: филол.и.д., профессор Акматалиев А.